

- O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1979. *Mi fán terem. Magyar szólásmondások eredete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pajdzińska, Anna 2006. *Studia frazeologiczne*. Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask.
- Pátrovics Péter 2012. A „haza” fogalmához kapcsolódó képzetekről a magyarban és egyes indoeurópai nyelvekben. *POLÍSZ. A Kráter Műhely Egyesület Irodalmi és Kulturális Lapja* 148: 38–47.
- Paziak, Paweł 2003. Od życia po śmierć – konotacje semantyczne *serca* w poezji Krzysztofa Kamila Baczyńskiego. *Poradnik Językowy* 9: 58–69.
- Skorupka, Stanisław 1977. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Szymczak, Mieczysław 1981. *Słownik języka polskiego*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sieradzka-Baziur Bożena 2000. Językowy obraz *serca* w polskich utworach Jana Kochanowskiego. In: *Język a Kultura* t. 14. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 209–31.
- Szemerényi Ágnes 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tyrpa, Anna 2005. *Frazeologia somatyczna. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich*. Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask.

Bañcerowski Janusz – Dziewońska-Kiss Dorota

professor emeritus
ELTE BTK

professor emeritus
ELTE BTK

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz, and Dziewońska-Kiss, Dorota

The image of *heart* in Hungarian and Polish phraseology

The aim of this paper is to reconstruct the linguistic image of the notion of *heart* in Hungarian and Polish phraseology, with special emphasis on the types of conceptualization. It becomes possible to compare the content of the cognitive base referred to by the word *heart* across domains. In a majority of relevant domains, the cognitive bases referred to by the lexeme *heart* exhibit extensive overlap, though in certain cases, in addition to full equivalence, language-specific features may also appear within the same conceptualization, signalled by diverse metaphorical expressions. Also, the metaphors TARGET OF CONQUEST and FOOD only occur in Polish examples. The conceptualizations of the two languages differ in another respect, too: in Polish, but not in Hungarian, the intensive operation of the heart is described by various similes.

Keywords: the concept of heart, Hungarian and Polish phraseology, the linguistic image of the world, metaphors and metaphoric expressions, conceptualization, cognitive base, comparison

A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi nyomai a földrajzi nevekben

2. rész

5. Népszokások, néphagyományok megőrzéséről tanúskodnak például a következő helynevek.

Baranya megye

Boldogasszonyfa: 64/73. *Kalamázkemőnce:* n. *Smerófe* 'Schmierofen' [K 9: *Kalamász* K 12: *Kalamázkemence*] [...] 100–150 évvel ezelőtt itt égették a kocsikenőcs őseit, a *kalamászt* a hamuzsír-égetők, hamuslegények, hamusbetyárok szekéren szállították egész Nagykanizsáig. – **Egyházaskozár:** 7/134. *Kraljévac* : *Královic* : n. *Kralevic* : n. *Krajévic* [...] – P. sz. „a határ K-i részében fekszik, és Szárász helységgel határos. A mese szerint e részén a határnak hajdan egy híres *Králevicz Márkó* nevű rácz hadvezér lakott volna. Itt máig is létezik egy forrás e néven: *Königsbrunnen*, hihetőleg

a »Királytól« (melly rácz szó *királyt* jelent) veszi eredetét”. 7/139. *Tengörszöm : Tengörszëm* : n. *Hészelo*h ’Hessloch’ Mf, vizenyős r. Nh.: Régen nagy ingovány volt. Valamikor egy szekér ökröstül elsüllyedt itt a mocsárban. Sokan úgy tudják, hogy igen mély lyuk volt. Körülötte most is megáll a víz. – **Gerényes**: 10/105. *Pusztá-ház* [...] – A. sz. régen ez volt Gerényes falu helye. – **Hásságy**: 148/5. *Petőfi utca* : n. *Ráczetarf* ’Raizedorf’ U. Régen rácoc laktak itt. 148/6. *Kosut utca* : n. *Svóben tarf* ’Schwabendorf’ U. Németek lakták. – **Hidas**: 109/70. n. *Szant-Mari-éker* ’Sankt-Maria-Acker’ [...] Régen itt állt *Hidas* falu és temploma. – **Magyarhertelend**: 50/20. *Kakasvár* : *Magyar utca* [*Rákóczi Ferenc u*] U. A helyi hagyomány szerint hajnalban itt kukorékolnak először a kakasok. – A falu magyar lakói itt telepedtek le, a németek pedig a Csetevárban. 50/87. *Pusztaszentégyház* [...] A helyi hagyomány szerint elpusztult falu helye. P. sz. „itt valami falu volt; mutatják az itt található téglák és kövek [...] itt a török előtt trinitáriusok temploma és klastroma volt”. – **Mekényes**: 1/84. *Öregtemplom* : n. *Altekerih* ’Alte Kirche’ [...] A. sz. itt volt korábban Mekényes község helye. Elpusztulása előtt szerbek (rácoc) lakták. Itt sok embercsont, téglatormelék került elő. – **Ófalu**: 112/24. n. *Lutrisi valfart* ’Lutheranische Wallfahrt’ Fa, amely luteránus búcsújárók találkozóhelye volt. – **Oroszló**: 42/59. *Pusztáfalu* [...] A helyi szájhagyomány szerint évszázadokkal ezelőtt itt falu állott. Kápolnájáról azt tartják, hogy négy falu tartozott hozzá: Varga, Egerszeg, Vázsnok és Oroszló. – A földmunkák során itt sok cserépdarab, kőtormelék és néhány munkaeszköz került elő. – **Szágy**: 35/43. *Tótváros* [...] – Nh.: A törökidulás után tótok (szlovének?) laktak ezen a területen. 35/95. *Szent István-kut* : n. *Stefáni-prune* ’Stefan-Brunne’ Kút. Minden évben, augusztus 20-án ide processziót vezetnek, és virágokkal díszítik fel a kutat. – **Újpetre**: 187/22. *Kipli* : n. *Kipel* ’Gipfel’ : n. *Rackipel* ’Raizegipfel’ Ds, Fr. Egykor itt rácoc (szerbek) laktak (BMFN. I. 40, 87, 100, 203, 204, 237, 290–1, 360, 548, 564, 863, 1039). – **Babarc**: 218/158. *Bab-föd* : *Bab-földek* : n. *Punnléner* ’Bohnenländer’ : n. *Punlant* ’Bohnenland’ [K12: *Bohnen Aecker*; sz K12/b: *Babfölder*] [...] Kis parcellákon itt babot termesztettek. – Nh.: E helyhez köti a hagyomány a farsangvasárnapot követő vasárnap (Hutzelsonntag) ősi termékenységi rítusát, a *csóva-* vagy *fáklyagyújtást* (n. *Flössbrenne* ’Bläsebrennen’). A legények kukoricaszárból máglyát raktak, lángra lobbantották, majd meggyújtották a fáklyákat. Ezt követte a *tűzkerekek* (n. *Hálrót* ’Hahlrad, Hagelrad, Feuerrad’) gurítása. 4–5 kereket indítottak bottengellyel, és egy darabig kurjongatva kísérték. Majd kihúzták a tengelyt, és szabadjára engedték a kerekeket, amelyek a rétig gurultak. Közben áldást hozó rigmust kiáltoztak: „*Hálród, / ti Fruht szoull gerót!*” ’Halrad / die Frucht soll geraten’, ’Tűzkerék a gabona sikerüljön!’ – **Bár**: 210/67. n. *Riccspëerih* ’Rutschberg’ Men, sz. 1945 előtt ide kapcsolódott a *Scheibenschließen* régi népszokás. Fiatal legények húsvét előtt két héttel este fakarikákat tüzesítettek, majd bottal a meredek lejtőn leröpítették. – **Feked**: 192/17. n. *Khirmezelouh* ’Kirmesloch’ A templom mögötti köfedéllal lezárt, kikövezett lyuk, verem. – Nh.: Ebből a búcsút szervező legények Márton-napkor (nov. 11-én) mise után zeneszóval az egész falu szeme láttára „kiásták a búcsút”, vagyis az előző este verembe rejtett vörösborszal teli üveget. 192/205. n. *Trift* ’ua.’ Ds, mlen, korábban birka- és marhalegelő. – Nh.: Ősi szokás szerint először József-napkor fűjt a csordás a kürtjébe, hogy a teheneket kihajtsa. – **Geresd-lak**: 197/297. *Nuszéké* : *Nuszéki* : n. *Nësszhëke* ’Nußhecke’ [...] A név diófás, cserjés terület emlékét őrzi. [...] – Nh.: Ide kapcsolódik a németiség kultikus szokása, ősi termékenységi rítusa. Régebben a farsangvasárnapot követő vasárnap (n. *Hutzelsonntag*) este tűzkereket gurítottak a falu felé. Néha a mai Gellért utca É-i végéről, néha a János-hegyről [...] (n. *Hëllrëjtje sipln* ’Hahl-, Hagel-, Hellrädchen rollen’). A közméltban már csak máglyát raktak, fáklyát gyújtottak (n. *Fairermahe, Hucclkrëjtje mahe* ’Feuermachen, Hutzelgretchen machen’). Sötétedéskor fiatal párok vonultak ki a lejtőre, kukoricaszárból hét máglyát raktak (ezt nevezték később *Hëllrëjtje*-nek), elfogyasztották a tarisznyában vagy kiskosárban magukkal hozott fánkot, hagymahéjjal színezett főtt tojást, aszalt gyümölcsöt (n. *Hutzel*), pattogatott kukoricát, majd körül táncolták a máglyákat kultikus dalt énekelve. Utána fáklyát gyújtottak (rúdra kötött kukoricaszárat, szalmát), és bejárták a dombos határrészeket. A fél falu ezalatt kiült a kispadra, onnan figyelte a fiatalokat, a hazatérőket pedig megkínálta borral, fánkkal. – A gyerekeknek ugyancsak fáklyát (n. *Pislje* ’Büschel’) készítettek, és alkonnyatkor meggyújtották. A gyerekhad ezekkel rohagált az utcákon, rigmust kiáltozva: „*Hucclkrëjtje, Hucclkrëjtje, / mah me Faie in Óuve!*” [...] [...] – A kultikus cél elhomályosult. A régiek már így magyarázták: Szent Katalin nagyon szép volt, el akarták fogni, hasztalan *Hellraddal* próbálkoztak, utána gurították, de mire leért, Katalin eltűnt. – **Himesháza**: 203/109. *Szürivalli pincesor* : n. *Szierevale Khëleráje* ’Siererwalder Kellerreihe’. Pincesor a Szürerwald dülőben. – Nh.: A régi gazdák,

legények szívesen szórakoztak, daloltak a pincékben. Hagymánnyá vált, hogy az egykori hazát felidéző dal refrénjét „Es war im Böhmerwald [...]” „Es war im Siererwald [...]” formában énekeltek. – Nh.: A farsangvasárnapot követő vasárnap (*Hutzelsonntag*) itt zajlott le a németiség ősi termékenységi ritusa. A tűzkerék (n. *Hallrētjie*, *Hallrēderie* ’Hahl-, Hagel-, Hellrädchen’) gurítása az első világháborúig volt szokásban. Utána kb. a második világháborúig már csak égő fáklyát lóbáltak ide-oda, ki-ki a pincéje előtt. Ezt is *Hallrētjie*-nek nevezték. Ehhez olyan hiedelem kötődött, akinek gyengén lógob a lángja, az abban az évben meghal. Az egyik olvasott adatközlő a népszokást azzal hozza összefüggésbe, hogy Nero császár szurokba mártott emberi testeket használt fáklyaként, Szent Katalin vértanút pedig kerékbe törték. – **Máriakéménd:** 214/20. *Templom utca* : n. *Éverékk* ’Oberecke’ [...] Itt található a templom; a legmagasabban fekvő utca, ezért ’felső sarok, félév’. Kiszgazdák, kisiparosok, napszámosok lakták azelőtt. – Nh.: Az itt lakók a 30-as évek közepéig farsang hétfőjén külön bált rendeztek (n. Ball der Oberecker), kedden a farsangi bolondok felvonulását (n. *ti Éverékene Fosinkszoann* ’die Oberecker Faschingsnarner’; ’Narrenumzug’). A falu utcáin maszkarába öltözve vonultak. Zenéltek, énekeltek, táncoltak, kurjongattak. Ilyenkor tanácsos volt a kapun belülről húzódni: akit elfogtak az utcán, azt ostorral megcsapkodták, vagy hosszú kötélhez (n. *lane Hájstrikk* ’langer Heustrick’) kötötték, és velük kellett vonulnia. Ennek ellenére a kapukból bábáskodók borral, fánkkal kínálták őket. A kocsin ülő „urak” ajándékokat kaptak. A felvonulást bál követte. 214/180. n. *Hulepraiplacc* ’Holler (Hollunder) breiplatz’ [...] – Nh.: Az 1930-as *ti Éverékene Fosinkszoann* évek végéig itt zajlott a falunak évenként ismétlődő közös vállalkozása, a fekete bodza szüretelése, illetve főzése [...] Az egyes családok – részvételük arányában – egész, fél vagy negyed-részt fizettek be. Szeptember közepe táján többnyire szombaton kora reggel vonult a fél falu a bodzatermő hegyekbe. Asszonyok, lányok vödörökben, iskolásfiúk vesszőkosarakban cipelték a lovakocsikon álló hordókhöz; férfiak, legények öntötték a hordókba. Az egymást váltó kocsik behordták a faluba a termést, és a volt Hermann-pincében a férfiak szőlősajtólón kipréselték. A lét késő estig (néha vasárnap is) tapasztalt öregasszonyok főzték nagy üstökben híg lekvárrá (*csete*) itt a pince előtti nagy térségen, majd „szertartásosan” szétosztották. 214/268. *Csárda* : n. *Csárta* : n. *Csárda* ’Tscharda’ : szh. *Csárda* ’Čarda’ [...] É volt, csárda és lakás, a Weidinger család tulajdona. Az 50-es évek közepén lebontották. Nh.: Hét közben alig volt forgalma, vasárnap igen nagy. Búcsújáráskor 15–20 falu zarándoklőit látta vendégül. A vásár idején a termekben és az udvaron táncoltak; a sokacok példánul hagyományosan a tekepálya kis térségén kóloztak. Itt tartották a hagyományos téli körvadászatok áldomásait is (n. *Krászjohtaldemás* ’Kreisjagdschmaus’) versendi cigányzenével. 214/415. n. *Óloze Fúszvög* ’Ahaßer Fußweg’ Út volt Olasz felé, a nyomjai keresztől a határhalomig [...] – Nh.: Többnyire az út menti lejtőn, máskor a magas pincesorokban gyűjtötták meg a legények, fiatal férfiak a farsangi tüzeket (n. *Khureljuszfaje* ’Kureljusfeuer’), miközben az „Eljusz, Khureljusz mit Hucclprigesmelct”, ’Eljusz, Kureljusz mit Hutzelbrüh geschmälzt’ – kezdetű rigmst kiáltozták. Az ősi szokást idézi, hogy aznap vízzel felfőzött aszalt gyümölcs (n. Hutzel = Dörrobst) került minden család asztalára. – **Szederkény:** 217/283. n. *Klottjone* ’Glatt Junge’ [K12: *Glatt Junge*; szó P: *Glattjunge*; szó [...] – Nh.: A *Hálrēder rophulen* ’Hahlräder, Hagelräder, Feuerräder herunterrollen’ kultikus népszokás e helyhez kapcsolódik. A farsangvasárnapot követő vasárnap (’Hutzelsonntag’) este a legények öreg kocsikerekek küllőibe szalmát vagy kukoricaszárát fontak, majd felvitték a kereket a lejtőre. A tengelybe rudat tettek, a szalmát meggyújtották, és a kereket vezetve rohantak le a lejtőn, ki ér le hamarabb. – Korábbi kultikus szokásként az égő kereket csak legurították a lejtőn abban a hitben, hogy amerre gurul (és ameddig elér a fénye) megóvja a dülöt a vihartól és a jégveréstől. A Fuldából magukkal hozott szokás ősi időkbe nyúlik vissza, amikor a tűzkeréknek, a nap szimbólumának varázserőt tulajdonítottak. – **Székelyszabar:** 213/32. *Nagy tölgyfa* : *Nagy fa* : n. *Tékk Pám* ’Dick Baum’ : n. *Tékk Ajhpám* ’Dicker Eichenbaum’ : n. *Króuze Aihpám* ’Großer Eichenbaum’ Védtet főariás, 200 évesre becsülték. Többször villám csapott bele, elszáradt; a 70-es évek közepén kivágták. E helyhez fűződik a csöveggyűjtás (n. *Plászprēne* ’Blasbrennen’) népszokása. A farsangvasárnapot követő vasárnap a legények hosszú rudakra sás-, nád- vagy szalmacsóvát kötöttek; alkotkor kivonultak a dombokon álló két nagy fához, ott meggyújtották a csóvát, és körben forgatták. A lakosság az udvarokból figyelte őket. A szokás kultikus célja már elhomályosult. Egyes adatközlők szerint azt jelentette, hogy legyen termékeny a határ, ne legyen jégeső, amerre a tűz világít, és amerre a füst száll. – **Szür:** 200/126. n. *Enkeser Klane Vize* ’Engescher Kleine Wiese’ : n. *Énen Klane Vize* ’Untere Kleine Wiese’ [...] Nh.: Itt zajlott le a háborús évekig a farsangvasárnapot követő

vasárnap (Hutzelsonntag) ősi termékenységi ritusa, a *csóva-* vagy *fáklyagyújtás*. Délután összegyűltek a lányok, főtt tojást ettek versenyezve, és aki legkésőbb lakott jól, az lett a menyét (n. *Ajevizljie* 'Eierwieselchen'). Utána aszalt gyümölcsöt (n. *Hucl* 'Hutzel') ettek. Estefelé a lányok és a legények csapatostul kivonultak a rétre, ott fáklyát gyújtottak, és miközben lóbálták, kultikus dalt (n. *Huclkrëjje* 'Hutzelgretchen') énekeltek. A rítus neve: n. *Hellrëderie slauden* 'Hellrädern schlaudern'. Ez arra emlékeztet, hogy a század elején a *tűzkerékgurítás* szokása még megvolt. – **Véménd:** 193/390. *Hofstëntailë* : *Hostëlltailë* : n. *Hostëll* 'Hofstell' : n. *Hostëletäler* 'Hofstellenteile' : szh. *Bästë* 'Baste' : szh. *Slyivici* 'Šljivici' : szh. *Slyivik* 'Šljivik' [K12: *Hofstellentheile*; K17: *Kertvégek*] [...] A házvégi kertekkel, szérűkkel érintkező terület. Nh.: A farsangvasárnapot követő vasárnap (n. *Hutzelsonntag*) itt zajlott le a németiség ősi termékenységi ritusa: a *tűzkerék gurítása* (n. *Hollród sippln* 'Hahl-, Hagel-, Hellrad rollen'). Fiatal férfiak és legények estefelé először máglyát gyújtottak kukoricaszárból. Majd szalmával vagy szárral befőtt öreg kocsikerekék agyába botot dugtak, a fonadékot meggyújtották a máglyáról, és a kereket kétoldalt vezetve, legurították az enyhe lejtőn, miközben a varázsrigmust kiáltozták: „Hollród, Sipplród, / ti Fruht szoull gerót”, 'Hahlrad, Schippelrad, / die Frucht soll geraten!', 'Tűzkerék, gurulókerék, / a gabona sikerüljön!' Az 1930-as évekig volt szokásban; a 40-es években már csak fáklyát gyújtottak. 193/299. *Trëfort-pusztia* : *Trëport-pusztia* : n. *Trëfor(t)-puszte* : j. *Trëfortpusztia* 'Trefortpußta' : szh. *Pusztara* 'Pustara' : rc. *Pusztë* 'puszta' : rc. *Trëford* 'Trefort' [...] Nh. (szébényi): Mária Teréziának itt nyaralója volt. – Nh.: Amikor a század elején kutat ástak, keskeny aranyeret találtak. Hesz tanító aranybányát akart nyitni, de nem volt gazdaságos. – Nh.: A legények hagyományos pünkösdi lóversenye innen indult. Az lett a győztes, aki előbb ért be a templomhoz. 193/430. n. *Auszcukszvize* 'Auszugswiesen' [...] A. sz. kisebb rétek voltak, melyeket – a németiség ősi hagyományaihoz híven – a gazdálkodásból kiöregedett, a földjüköt gyermekeiknek átadó szülők haszonélvezetként megtartottak. Ezenkívül az évi megélhetésükhöz szükséges megszabott terményjárdékot (n. *Auszug*) is kaptak (BMFN. II. 42–3, 76–7, 82, 85, 147, 176, 207, 285, 305–6, 318, 326, 332, 341, 367, 380).

Somogy megye azon települései között, ahová a török kiűzése utáni időkben kisebb-nagyobb számban német nyelvű lakosság költözött be, egyetlenegy olyan bel- és külterületi nevet sem találtam, amelyhez valamilyen népszokás, hagyomány kapcsolódna. Úgy vélem, ez főképpen azzal magyarázható, hogy – amint más összefüggésben már említettem – egyrészt Baranya és Tolna megyéhez viszonyítva Somogyországba jóval kevesebb német ajkú lakos települt be, másrészt ezeknek a nagyobb hányada szekunder telepesként vándorolt be (vö. Szita 1993: 3).

Tolna megye

Bölcske: 30/86. *Szent-kut* F. Erdős, bokros rész a Duna-parton. A keresztjáró héten (májusban) ki szoktak ide menni búcsút tartani. – **Györköny:** 36/35. [*Erzsébet tér*] Té. Régen az ifjúság táncmultságokat szokott itt rendezni. Ma is áll még kör alakban öt gesztenyefa, a kör közepén egy jegenyenyárfa van. Május elsején ezt táncolták körül. – **Möcsény:** 83/29. *Kolëra-kü* Emlékoszlop, amelyet 1867. szeptember 10-én állítottak a járvány megszűnésének emlékére. Ezt a napot sokáig megünnepelték, még a tűzhelybe sem gyújtottak ilyenkor be. – **Nagymányok:** 79/14. *Szent János-szobor* Szo. Szent János napján virágból font koszorúkat löttek a vízre. Rajtuk három gyertya égett. A láng a nyelv jelképe volt, és a gyónási titok tiszteletére rendezték az ünnepséget. – **Tolna:** 94/189. *Mözsí ut* : n. *Emauszvëh* [*Babits Mihály u*] U. Mözsre vezető földút volt. Erre jártak és járnak a tolnaiak húsvét másnapján a mözsi búcsúba: Emauszba. Az Emmausz-járás a népi jámborság egyfajta megnyilvánulása a hazai németiség körében. Az emmauszi tanítványok emlékére. 94/190. *Kis kápolna* : *Öltöztetős Madonna* : n. *Kapéle* Kápolna. Rozmayer Ferenc és felesége építtette a 19. század közepén. Az év három legnagyobb egyházi ünnepén (karácsony, húsvét, pünkösöd) új ruhába öltöztetik a Mária-szobrot. Az öltöztetés a Hótap család nótagjainak tiszte. – **Váralja:** *Váralia* : n. *Várolë* [...] A török hódoltság előtt Kövesd környékén volt a település. A monda szerint az egyik basa hívására telepedtek át a földvár aljába. Az utolsó kinti lakó Jónás Pál volt. 1770-ben jött az első német család a faluba. A hagyomány szerint kilencszer kivitték a falu végére kocsival, a házat is fölgyjúttatták, de fölsőbb utasításra vissza kellett engedni, és másik házat kellett neki adni. Utána még több német is települt le. 81/13. *Magyar-domb* Té. Húsvétkor a gyerekek keresztzülei (gyermekenként 10–15)

ide hozzák a hímes tojásokat. Ezt a szokást átvették a németek is, így az egész falu találkozik itt ilyenkor (TMFN. 169, 192, 367, 374, 375, 380, 439). Több adat nincs.

A különféle **népszokásokra**, **néphagyományokra** is a legtöbb példa a Baranya megyei földrajzi nevekhez kapcsolódóan fordul elő, Tolnában csupán négy helység névanyagában találunk adatokat, Somogyországban viszont egyetlenegy sem. Feltűnő, hogy a németiség ősi termékenységi ritusa, kultikus szokása, amelyet a farsangvasárnapot követően egy hét múlva (*Hutzelsonntag* napján) tartottak, csak Baranyában, lényegében egy nagyobb tömbben lakó németek körében (így pl. Babarc, Geresdlak, Himesháza, Szederkény, Székelyszabar, Szúr, Véménd földrajzi neveiben) maradt fenn, mégpedig általában a múlt század közepéig. Úgy gondolom, hogy ezt a hagyományt az említett községek lakossága a Fulda környéki területről hozta magával.

Ennek a *Hutzelsonntag* napjához fűződő szokásnak a bemutatásában, noha szövegszerűen az egyes települések között azonoság vagy nagyfokú hasonlóság mutatkozik, teljességre törekedtem. Néhány esetben ugyanis a szóban forgó népszokás leírásában kisebb mértékű eltérések vannak. Érdemes arra is fölfigyelni, hogy az egyes településeken a csaknem azonos módon lezajlott rítusnak kissé különböző jelentéstartalma is volt. Így például **Geresdlakon** ősi termékenységi varázslatnak tartották, ezért fiatal párok vettek benne részt, és közben fánkot, főtt tojást, aszalt gyümölcsöt ettek. **Himesházán** úgy vélték, hogy ha az égő fáklya lángja gyengén lobogott, az a fáklyát tartó személy közeli halálát jelzi. **Szederkényben** és **Székelyszabarban** pedig abban hittek, hogy a lejtőn legurított égő kerék fénye megövjá a közeli dűlőt és környékét a pusztító vihartól, jégveréstől, és így várhatóan jó termés lesz abban az esztendőben.

Amint az a Baranya megyei földrajzi nevekhez kapcsolódó népszokások példaanyagából és az előzőekben kifejtettekéből is jól kiviláglik, a különböző hagyományok megőrzésére legtöbb adat a Fulda környékéről települt falvakban fordul elő. Ezen községekben különösen gazdag, sokszínű hagyomány fűződik a nagybőjtöt követő vasárnaphoz, amelyet ott *Hutzelsonntagnak* neveznek. Erről a jeles napról és elnevezésének magyarázatáról Katharina Wild – két részben közölt, igen alapos és értékes tanulmányának – bevezetésében a következőket írta: „Der erste Fastensonntag – Sonntag Invocabit – wird in beinahe 50 Ortschaften des südöstlichen Transdanubien, vorherrschend in den sog. Stifoller (Stift Fuldaer) Dörfern, Hutzelsonntag (*Hutzelsonndok*) genannt. Dem Sonntag und seinem Brauchtum gaben höchstwahrscheinlich die Hutzeln (Dörrobst) den Namen, die an diesem Tag in jedem Haus gekocht“ (1996: 7).

A szerző a *Hutzelsonntaggal* kapcsolatos különféle szokásokat, hagyományokat 43 dél-dunántúli településen gyűjtötte. Első közleményében ehhez a jeles naphoz fűződő énekeket (*Hutzelsingen*) és dalokat (*Hutzellieder*) elemezte részletesen. Dolgozatának második felében a tűzhöz kapcsolódó szokásokat részben általánosságban tekintette át (2000: 53–5), részben pedig konkrét anyag alapján a tűzzel, tűzgyújtással összefüggésben fennmaradt hiedelmeket, hagyományokat foglalta össze (2000: 63–5). Kutatásainak középpontjában a *Hutzelsonntag* napjához fűződő szokásoknak (így pl. a csóva- és fáklyagyújtásnak, a tűzkerekek gurításának) részletes leírása áll (2000: 55–63). A Fulda környékéről települt, a *Hutzelsonntag* napjához fűződő, jó néhány baranyai községben följegyzett néphagyományról a következőket találjuk: „Ursprünglich erschien das Feuer am Hutzelsonntag in unseren fuldischen Dörfern in mehreren Formen, und zwar als am Berghang angezündeter Scheiterhaufen, als brennende Bläse (= Fackeln), als vom Berg hinuntergerollte Feuerräder, und als von einer Anhöhe ins Tal geworfene glühende Holzscheiben“ (2000: 53).

6. Hiedelmek, vallásos legendák találhatóak a következő helynevekhez kapcsolódóan.

Baranya megye

Almamellék: 70/286. *Szent-gödör* G, bokros. Nh.: Egyszer egy vízhordó gyerek „a kiskutba möglátta a Szűz Mária képit”. Mivel többen is látni vélték itt a Szűz Máriát, zárandokhely lett. – **Egerág:** 162/124. *Hátut* [...] A néphit szerint itt a törökök kincset ástak el, amelyet a lakosság éveken át keresett. Ahol a kincs el volt ásva, éjjelenként néha egy hosszú lángnyelv villant fel. Kialvása után hamu maradt vissza. A kincset csak úgy lehetett megtalálni, hogy a hamut el kellett távolítani. Aki viszont azt szétszórta, az még abban az évben meghalt. A dűlő térszínformájáról kapta a nevét. 162/127. *Somos* [...] A nh. szerint egy egerági legény Kisherendre járt udvarolni. Hazafelé jövet boszorkányok

ezen a tájon vízbe lökték. Az is itt történt, hogy szántáskor egy nyúl ugrott föl a barázdából, amely aztán boszorkánnyá változott. – **Liget:** 39/107. *Sárkán-gödör* [...] – A. sz. régen itt sárkány tanyázott. Amikor kirepült innen, nagy vihar támadt, és a víz elöntötte a vidéket. – **Mágocs:** 4/223. *Tráhelok* 'Drachenloch' Gs, bokros, bozótos. Nh.: Ebben a gödörben lakik a hétfejű sárkány, aki rossz emberként még a faluba is bejön. – **Mecseknádasd:** 110/210. *Réka-vár* : n. *Alte Slósz* 'Altes Schloß' [...] Nh.: Itt élt a 11. században Skóciai Szent Margit, István király unokája. Ma is található kevés rom (főleg falmaradvány) itt a föld alatt. A legenda szerint aranyhíntó van itt a földben elrejtve. – A. sz. a régi várat alagút kötötte össze a kis templommal. – **Orfú:** 62/135. *Sárkán-kut* [...] Nh.: A kútban sárkány pihen. Ha megmozdul a föld alatt, hamarosan *súgni* és *morogni* kezd a forrás; majd kb. egy óra múltán a lyukból kitör a víz. Morgó hangja hajdan Orfűg elhangzott. A víz ömlése független az időjárástól. Hetente vagy hónaponként tör ki a forrás vize, néha aszályos időben is. [...] P. sz. a forrásnak régen nagy lehetett a vízhozama, ugyanis ezt írja róla: „nagy malmot hajtó forrással” (BMFN. I. 65, 221, 347–8, 390, 557, 940). – **Erdősmecke:** 191/206. *Várhegy-düllő* : *Sloszberg-düllő* : n. *Slousz-pëerih* 'Schloßberg' : szh. *Klisza* 'várhegy' [...] Ds, sz Itt egykor vár állott. – Nh.: A dülön régen bronzkutyát találtak. Arany volt benne. 191/207. *Várhegy-tető* : *Sloszberg-tető* : n. *Slousz-pëerih* 'Schloßberg' : szh. *Klisza* 'várhegy' [...] Itt állott az egykori vár [...] később kolostor. [...] – Nh.: A hegyet titokzatosság vette körül: belsejében barlang van, kúttal. Mások szerint alagút tart északnak, és egy juhász megpróbálta lámpával felderíteni, de oly hosszú volt, hogy nem merészkedett tovább. – Nh.: A birkák nem legelnek, sőt nyugtalanul viselkednek az egykori vár környékén, mert elátkozott hely. – **Erzsébet:** 198/65. *Ördögös-gödör* : n. *Khalih* *Ek(er)* 'Kalchäcker' Gö. – Nh.: Itt megjelentek az ördögök. – **Geresdlak:** 197/305. n. *Haisz-Méhlszperih* 'Háy-Michaelberg' D, e, az egykori háztulajdonos (Schmidt) háznevéről. – Nh.: A garabonciás diákok (n. *ti fluene Sile* 'die verlorene Schüler'), akik valamikor faluról falura vándoroltak, tejet kértek, és ha nem kaptak, zivartart varázsoltak. Ők híresztelték, hogy a hegyben három, pénzzel teli kád rejlik. Mindegyik fölött malomkő lóg cérnaszálon, így senki sem mer hozzájuk nyúlni, mert fél, hogy rázuhan a kő. 197/402. *Rácgeresdi-körösz* : n. *Krësze-Kraic* 'Kresz-Kreuz' Ke, a Kresz család állította a múlt században. – Nh.: A vásárokról szekérral vagy gyalog hazatérőket a határtól lidércfény (boszorkány?) üldözte. Rémülten, verejtékezve menekültek előle a keresztig. Itt megtört a varázs, a boszorkány eltűnt. – Nh.: A keleti dülök búzaszentelését itt végezték. – **Kisnyárad:** 212/86. *Csoda-forrás* : *Kápolnai-forrás* : n. *Prënnjie* : n. *Khapëllprënnjie* 'Kapellenbrünnlein' F a kápolna közelében. – Nh.: Egy vak ember megmosta benne a szemét, és visszanyerte látását. Egyik a. sz. gyermekkorában testvéreének szeme is meggyógyult a forrás vizétől. – **Máriakéménd:** 214/463. *Szent-kút* : n. *Hailprinnjie* 'Heilbrünnlein' : n. *Hailih Prinnjie* 'Heiliges Brünnlein' [Hiv. *Aloisius-brünnlein* 'Alajos-forrás'] F volt, téglalapítménnyel. – Nh.: Vízéhez csodás hiedelem fűződött, főként a század első negyedében, de még az 1930-as években is. Akkoriban hittek abban, hogy a gyakori epilepsziát és a szembetegséget gyógyítja. Távoli vidékekről zárándokoltak ide. – Adatközlőnk szerint (H. Á.) egy szalantai vak kislányt (náluk éjszakáztak mindig!) két éven át vittek a forráshoz; és a 3. évben (1904-ben) két órával azután, hogy megmosta a szemét, visszanyerte látását. [...] – Korábban gyógyforrásnak vélték, ezért vizét betegnek vitték, és sebet, kelevényt mostak meg vele. – **Mohács:** 223/10. *Szent-kut* : n. *Hailih Prënnje* 'Heiliges Brünnlein' : j. *Hëjlikë Kvelë* 'Heilige Quelle' : szh. *Vodica* : szh. *Racka vodica* 'Racka vodica' : szh. *Szrpszki vodica* 'Srpski vodica' : szh. *Szveti bunár* 'Sveti bunar' : c. *Szunto khaink* 'szent kút' : mc. *Szunto hanik* 'ua.' : rc. *Fontëna szfintë* 'ua.' F, a szerbek „szent forrása”. – Nh.: A forrásban való mosdás után sokan meggyógyultak; ezért a 1902-ben a g. kel. egyház megvásárolta a területet, és kis épületet emelt a forrás fölé. Minden újhoid vasárnap ide jártak imádkozni, pünkösöd 2. napján pedig a halottakért vezekeltek. Vízét bőr- és szembetegségek ellen használták. – **Palotabozsok:** 196/197. *Szent-kút* : n. *Khírheprënnjie* 'Kirchenbrünnlein' : szh. *Vodica* 'szent kút' (a somberek szerbek szerint) : c. *Szunto khaink* 'szent kút' [...] F, kristálytiszta, nagyon hideg vize van; hajdan csodaforrásként tisztelték. – Nh.: [...] Amikor a törökök lerombolták a régi templom tornyát, harangja lezuhant, és oly mélyen fűrődött a földbe, hogy forrás tört fel a helyén. Valamikor egy asszony beteg gyermekével orvost keresve megpihent a forrás mellett, és megfürdette a beteget. A gyermek meggyógyult a fürdetés után. A hír bejárta a környéket; messze falvakból eljöttek a betegek a forráshoz és a kápolnához gyógyulást keresve. – **Villány:** 269/141. *Ördög-vögy* : n. *Dajfelszkröve* 'Teufelsgraben' [...] A monda szerint itt kezdte az ördög felszántani a harsányi hegyet, és ez volt az első barázda (BMFN. II. 37, 37–8, 130, 148, 152, 160, 301, 343, 417, 727).

Somogy megye

Szulok: 236/55. *Gældloh* [...] A monda szerint a dülő végén tölgyfa állt, kivágásakor alatta pénzt találtak (SMFN. 786). Több adat nincs.

Tolna megye

Bátaszék: 107/224. *Csabrák* : n. *Savrak* [...] A néphit azt tartja, hogy ha a csabráki határban a véméndi harangszót meghallják, 2 napon belül megjön az eső. Olyan messze van Csabrák, hogy az ördög ott mond jó éjszakát. Beesteledik, mire a bátaszéki ember odaér. „Ven ih Savrak kéh, tan szakt ter Tájfel kudi naht”. – **Hőgyész:** 58/86. *Szent-kut* : *Bündlberg* F, Ép. A hagyomány szerint Mercy gróf egyik disznaja szentképet túrt ki itt, és a nyomán forrás is fakadt, amelyre kápolnát építettek. Búcsújáró hely lett (TMFN. 289–90, 513).

Mindaz, amit a népszokások megyénkenti előfordulásával kapcsolatban megállapítottam, lényegében véve a **hiedelmekre, vallásos legendákra** is jellemző. A legtöbb adatot ezekre is a Baranya megyei névkötetekben találtam, Somogyban pedig csak egy példa, Tolna megyében mindössze kettő fordul elő. Néhány adat a fuldai eredetű német falvak közül például Erdősmecske, Geresdlak és Máriakéménd földrajzinév-anyagában is található.

7. Hely- és helységnév-magyarázatok

A népetimológiával keletkezett földrajzi nevekkal a néprajzkutatók már régóta foglalkoznak, és a fogalmi tartalmát is meghatározták. A néprajzi szakirodalom általában *névmagyarázó mondának* nevezi a különböző természeti képződmények és az emberi alkotások elnevezésének eredetére adott népi magyarázatot, amelynek kialakulásában „jelentős szerepet játszik népünk szófejtő, szóértelmező leleménye, a *népetimológia*” (MNL. 4. 1981: 38). A nyelvészeti kutatásokban ez a megnevezés használatos, szakkifejezéssé válva általánosan elterjedt. A helynevek körében népetimológiával viszonylag gyakran keletkeztek különböző típusú elnevezések, így például a település-, dülő- és határrésznevek között egyaránt előfordulnak. Kutatásuk természetesen a nyelvészek figyelmét sem kerülte el. Kálmán Béla már több évtizeddel ezelőtt igen értékes cikket publikált erről a névalkotási módról, amelynek fogalmát a következőképpen határozta meg: „Népetimológiának nevezi a magyar nyelvtudomány a német *Volksetymologie* tükörszavaként azt a nyelvi jelenséget, mikor egy idegen vagy elavult, tehát a nyelvi közösség számára érthetatlenné vált szót vagy annak egy részét egy-egy hang önkényes megváltoztatásával értelmessé alakítanak” (1967: 3). Dolgozatában gazdag – néhány esetben más nyelvekből bemutatott – példaanyagon a népetimológiával keletkezett helységnéveket vizsgálta. Írása nemcsak a tudományos kutatásban, hanem az oktatásban is eredményesen használható föl.

A rendkívül sok földrajzi nevet magukban foglaló megyei és járási névgyűjtemények megjelenése után a népetimológiával keletkezett bel- és külterületi elnevezések kutatása is hamarosan elkezdődött, kezdetben nagy lendületet vett. Rónai Béla az 1980-as évek elején részben Baranya, Somogy és főleg Tolna megyei földrajzi neveket figyelembe véve vizsgálta nagy hozzáértéssel a népetimológia szerepét (1982). Az 1990-es évek végén pedig Veszprém megyei helynevek alapján Varga Mária elemezte részletesen a népetimológia fogalmát és típusait (1999). Az alábbiakban a három dél-dunántúli megye földrajznév-köteteiből gyűjtött hely- és helységnév-magyarázatokból mutatok be példákat.

Baranya megye

60. Abaliget: *Abaliget* : *Baliget* : n. *Paliket* ...60/40. *Pap lika* [...] S, Mf, r. A helyén ma tó van. [...] – P. sz. „Mellelte a *papluka* nevű barlang, mely [...] a Jakabhegy északi völgyében a hegy alá 1/2 órányi hosszát bejárhatólag benyullik; belőle nagy forrás víz folyik, mely több malmot hajt s még soha ki nem apadt; ez nevét állítólag onnét vette, hogy annak bejárásán hajdan vasrostély volt, melyben akoron a' helybeli plébános (: mint jégveremben:) a húst tartotta.” – **70. Ág: Nagyág** : *Ág* : n. *Nagygak* [...] P. 2. sz. adatközlője: „község eredetét vette egy, a falu felett álló nagyfáról (!), ez a kitűnő fa igen *nagyággal* birt a falu felé. Nagyágh régen készült pecsétjében egy izmos fa létez *nagyágokkal*, mi a nevet igazolja”. – **75. Almáskeresztur:** *Körösztur* : n. *Körösztur* [...] 75/39.

Hálaisten-fa. Itt a dombon áll egy magas akácfa az ibafai út mentén. Amikor ezen az emelkedőn felértek ideig, akkor mondták, hogy: Hála Isten! – **3. Csikóstittós:** *Tüttös : Tütös : Tüjtös : Tüttös : Csikostüttös : Töttös* : n. *Títis* : n. *Tidis* [...] – P. sz. „Régenten csak *töttös*nek nevezetett; nevét onnan vette, mert nagy mocsárokkal körül véve lévén sok *töttések* csináltattak. Később, miután ezen mocsárokból rendkívül sok *síkok* tartozkodtak, *Csikostöttös*nek elnevezetett”. – **7. Egyházaskozár:** *Kozár : Kazár : Egyházaskozár : Ráckozár* : n. *Kozart* [...] – P. sz. „Népesítése állítólag egy *Csarnovits* nevű rác patriarcha alatt történt volna, ki a ráczokat Szerbiából hozta volna erre a vidékre; [...] később németek telepedtek le itt, kik részint *Heszen* hercegségből, részint *Württemberg*ből vándoroltak be; azon időtől a ráczok mindég fogytak, úgy hogy jelenleg (1865-ben) még csak 10 család lakik itt. A népmonda szerint, a mikor a ráczok e vidéket megszállták, egy *Kóza* nevű nő szerepelt volna mint földesuraság, és miután az egész népség ráczokból állott, a község »*Rácz-Kozárnak*« nevezetett.” – **10. Gerényes:** 10/6. *Magyar utca : Arátos* [*Petőfi u*] U, Fr. [...] – A. sz. a „Hol lakik?” kérdésre itt így válaszoltak: „Ara át.” Így lettek az itt lakók *ara átiak*, vagy *arátosiak*. – **113. Kisújbánya:** *Ujbánya : Kisujbánya* : n. *Klószhitten* 'Glashütten' : n. *Naje Klószhitten* 'Neue Glashütten' [...] – P. sz. „A község kb. 100 évvel ezelőtt [1750 körül] Német, Frank és Csehországból benépesített. 80 évvel ezelőtt [1775-ben] itt üveghuta volt, honnan elnevezését is nyerte, mely huta helye és maradványai még mindig láthatók.” 113/75. n. *Priccsenperich* 'Pritschenberg' [...] – A. sz. a név előtagja 'női nemi szerv' jelentésű. A falutól távol eső, kedvelt szeretkező hely volt. – **23. Kisvaszar:** *Vaszar : Kisvaszar* : n. *Vaszar* [...] P. sz. „*Vaszar* nevét vette némely idősebbek állítása szerint *vas-zártól*, mert a Szalatnakra vezető úton létez az erdőben egy hegyszoros alig ölnyi széles és 4–5 öl magas, mely szorosnak neve *Vaskapu* és a község lett volna a *zára*, mások állítása szerint *Vaszar* nevét vette volna *Vásárról*, mivel a Törökök előtt *vásárok* tartattak a községben” [...] – A. sz. is a *vas'zár*ból ered a falu neve. – **120. Lovászhetény:** *Lovászhetény* : n. *Laszétíng* [...] – P. sz. „a Lovászzattól vette eredetét és nevezetét, a 'ló helység lakói a' ló tenyésztés és tartásban kitűnőek lévén [...] Előbb e helység lakói magyarok voltak, és a Pécsvaradi várnak lovászaik lehettek [...] A mostani német lakói [1700 körül telepedtek ide]”. – **50. Magyarherotelend:** 50/29. *Cseteváros : Csetevár* Fr. Csúfolódó értelmű név. Az itt lakók sok *csetelekvárt* főztek. *Csete* 'a bodza feketebogyós termése'. – **47. Magyarszék:** *Magyarszék : Szék : Némötszék* : n. *Ungriszék* : 'Ungarisch-Szék' : n. *Tajcsszék* 'Deutsch-Szék' [...] – Nh.: Amikor Mátyás király erre járt, a Király-kútnál megittatta a lovat. A faluba érve leszállt a lóról, mégpedig egy oda rendelt *szék* segítségével. Így lett a falu neve *Szék*. – **2. Nagyhajmás:** *Hajmás : Hagymás : Nagyhajmás* : n. *Hajmas* : n. *Nagyhajmas* : szh. *Hajmas* [...] A 17. század végén lakói rácok voltak. A rác lakosság a 18. század folyamán lassan elhagyta a helységet [...] Ugyancsak a 18. század folyamán nagyszámú kat. délszláv (horvát) jött Nagyhajmásra [...] Nh.: A „vízmelléki” horvátok Dalmáciából érkeztek, és jelenlegi falu déli részében telepedtek le. Egy részük 1820 körül visszaköltözött Horvátországba. – A jelenlegi faluné a *hagyma* szóval van kapcsolatban. 2/70. *Disznós : Svinyarica* : n. *Svinyarica* : szh. *Svinyarica* [...] Régen disznólegelő volt. – A. sz. a név a szh. *svinja* 'disznó', *svinjar* 'disznópásztor' szóval van kapcsolatban. – **112. Ófalu:** *Ófalu* : n. *Ófalo* [...] – Nh.: A török háborúk után visszatérő emberek látván elpusztult községüket, így kiáltottak vona föl: „Óh falu!”. Innen származna a falu neve. – **59. Okorvölgy:** *Okorvölgy* : n. *Akervé* : n. *Akkervé* – Nh.: Régen a község lakossága jobban állattenyésztéssel, ökörhizlalással foglalkozott, ezért lett a völgyben levő falu neve *Ökörvölgy*. – P. sz. „Előbb *Ökörvölgy* nevet viselt [...] alkalmasint íráshiba által lett *Okorvölgy* az accentusok elhagyása mellett; mert a templom könyvében 20 év előtt [1840 táján] mindég *Ökörvölgy* volt, és az óta mindég a mostani módon található”. – **62. Orfű:** *Orfü* : *Orfi* : *Orfé* : *Urfi* : *Arfi* (ritkán): *Orfü* [...] 1969-től *Mecsekrákos* + *Orfü* = *Orfü* [...] – A. sz. *Orfü* falu régi neve: *Urfi*. Nevét a helyi hagyomány szerint arról kapta, hogy „lakott ott két-három *urfi*”. – P. sz. „*Orfü*, a régi anyakönyvben *Urfi* 25 év előtt (tehát 1840 körül) nevet viselt. Lakossága 1/4 részben magyar, 3/4 részben német (sváb)”. 62/21. *Rákos : Mecsekrákos : Rákosi ut* [...] Út, Fr. [...] – P. sz. „*Rákos* falu nevét hihetőleg onnét vette, mivel a falu közepén nagy gyepes térség van, az elnevező valaha a híres *Rákos mezőhöz* hasonlította. A falu hegyek között fekszik, völgyben, szép térségben. Lakossága fele magyar, fele német, mint Abaligetén.” – A. sz. sok *rák* volt a falu alatti berkekben, és oda jártak *rákászni*. Szerintük erre utal a falu neve. – **42. Oroszló:** [...] – P. sz. „Lakosai németek; és csak öt magyar lakik [1865-ben] benne. A helység pecsétjén két élő fa között egy szilaj *ló* van bevésve; és állítólag – *Ó rossz ló!*-nak mondják” – Nh.: A falu neve „*Ó, rossz ló!*”-ból alakult. 42/39. *Macskafej-*

düllő: n. *Khacekopf* 'Katzenkopf' [...] A. sz. nevét arról kapta, hogy a hely macskafejhez hasonló. 42/73. *Ór-högy*: n. *Erhëty* [...] A helyi hagyomány szerint egyik fejedelmünk katonájának lova ezen a helyen megbotlott. A vitéz mérgesen azt mondta: „*Ó, te rossz ló!*”, és ebből alakult volna a falu mai neve: *Oroszló*. A. sz. az esemény időpontja I. István vagy I. László uralkodása idejére tehető; de Mátyás királyt is emlegetik a lóbotlással kapcsolatban. – **56. Tekeres**: *Tekerös*: *Tekeres*: n. *Tëkrës* [...] – P. sz. „Lakói németek, két térdig erő vászon nadrágban tsatos cipőben és fácipőben járnak. *Tekeres* nevét hihetőleg onnét vette, hogy a falun kívüli völgyben a forrásptak a Kotsiuton keresztül kígyó formán 12 szer folyik [át]” (BMFN. I. 43, 45, 47–8, 81, 95, 127, 149–50, 234, 236, 237, 259, 288, 314, 327, 329, 332, 343, 344, 410, 411, 564, 567, 569, 605). – **218. Babarc**: *Babarc*: n. *Pávac* 'Bawac' [...] – A helynevet a magyarság egy *Boborc* nevű magyar vitéztől eredezteti, illetve népetimológiával vallásháborúval, 'papok harcával' (*papharc* > *Babarc*) magyarázza. Az utóbbit a babarci területéhez viszonylag közel lezajlott mohácsi csatával is kapcsolatba hozzák, mivel ott [...] hét püspök áldozta életét. – P. sz. „lakói németek. A falu neve németesen *Bávercz*. A rajnai tartományokból telepedtek ide”. – **210. Bár**: *Bar*: *Bár*: n. *Poar* 'Baar' [...] – Nh.: A falu onnan kapta a nevét, hogy élt itt valamikor egy francia kocsmáros, aki a bort *báár*-nak ejtette. Ebből lett a *Bár*. [...] – Fcs.: Mivel a báriak minden évben tavasszal a máriakémendi kegyhelyhez záradokoltak (éppen a szűnyogok megjelenése idején), a kéméndiek azt tartották, hogy ők hozzák a szűnyogokat a Dunáról, a *szűnyogsödört* pedig egy szekérsaroglyához kötve vezetik. – **205. Dunafalva**: *Dunafalva*: *Falva*: r. *Szigët* [...] *Szállások*: *Sziget*: n. *Szalase* 'Gehöfte': n. *Szécsér Inszl* 'Seetschker Insel': n. *Inzl* 'Insel' [...] szh. *Szalási* 'szállások': szh. *Ada*: szh. *Vada* 'sziget': c. o. *Szigëto* 'a sziget' [...] 205/187. *Macssali*: n. *Macssáli* [...] – A. sz. hajdan egy magyarul alig értő öreg rác szekérével itt beleragadt a mocsárba. „*Macssali!*” – kiáltott fel. A közelben dolgozó öreg magyar így értelmezte: 'Ma becsaltál!' A helyet azóta nevezik Macssalinak. – A szó belekerült egy szólásba is: Kapsz egy *macssalit* = egy pofont. – Az is lehetséges, hogy a múlt század végén lejegyzett történelmi anekdota kapcsolódik a névhez. A török hódoltság idején a szigeten lakó magyarok egyike átment a városba (Szekcsőre). És ott a török kalmártól „kapacsalimacsali” névre hitelbe kapát vett. A hitelező kalmár megunván a fizetés várását, panaszt emelt a parancsnoknál, ki azonnal előhívatta a török által kirendelt magyar bírót, megparancsolván neki, hogy azt a kapacsali-macsalit azonnal hozassa át hozzá a méltó büntetés elvételére. Amikor kiderült a csalás, „a kegyetlen parancsnok [...] embertelen dühében az ártatlan bírót elzáratta, a szigeten lakó magyarok mindegyikével pedig egy-egy kapa árát fizettette meg sarczképen”. – Az 1741-es úrbéri szerződés aláírói közt olvasható a *Kapamacssia Miska* név. – **204. Dunaszekcső**: *Szekcső*: *Dunaszekcső*: n. *Szécsce* 'Seetschke': szh. *Szécsuj*: szh. *Dunaszécsuj*: c. *Szë(k)csúj* [...] 204/373. *Jaoka*: *Jouka*: *Jauka*: n. *Jauke*: n. *Gyauke*: szh. *Jauka*: szh. *Jaoka* 'jajgatós': szh. *Jaukovo* 'jajgatnak': c. *Jóka* [...] – P. sz. „a hagyomány szerint e tájon valaha falu lehetett, melyet csergedező patak szegdelte keresztül, ásátások alkalmával lakházak nyomára akadhatsz”. – Nh.: a mohácsi csata után itt szálltak meg egy kocsmában a menekülő harcosok. Éjszaka rájuk törtek a törökök, és megölték őket. Hallani lehetett a jajgatást. A szerb név *jajgatást* jelent. – Nh.: szerb harcosok itt zártak körül törököket, nem adtak nekik élelmet, vizet, azok jajgattak, míg el nem pusztultak. – **198. Erzsébet**: *Szentörzsébtöt*: *Örzsébtöt*: n. *Szandeséve* [...] – P. sz. „lakói magyarok, németek vegyesen”. A németek azt tartják magukról, hogy a Schwarzwald vidékről érkeztek a 18. sz. elején. – P. sz. a község „nevét a Szt. Erzsébetnek szentelt községi anyateplomától nyerte”. – Fcs. „Az *örzsébeti templomnak tőröbu vót a tornya, és a hollók így ehordták. Azt is mesélik, hogy az öregök elitták a templomtorony árát.*” – **195. Fazekasboda**: *Fazekasboda*: *Boda*: n. *Poude* [...] – P. sz. „ezen kis falut jelenleg mindenféle belföldi községekből összehurcolkodott *németek* lakják. [...] hajdan magyarok lakták, és itt sok *fazékas* volt, pincze és kut ásások alkalmával többféle régi edényekre találtak, [...] a' földet is ezen célra alkalmasnak tartják, ma pedig egy fazekas sem lakja ezt a falut”. – **192. Feked**: *Feked*: n. *Fëked* [...] A németek az akkori német birodalom területéről vándoroltak be, a közelebbi helyet (fuldai apátság) falucsúfoló őrizte meg. – P. sz. „Feked község népesítettett a Fuldai Apátságból 1725–28 körül. [...] nevét bizonyosan megyénk folyójától nyerte, mely magyarul *fekete folyó*-nak, rácul *Karaschizá*-nak neveztetik, mely is *Fekednek* határában ered”. – Fcs. őrizte meg a lovászhetényiek származását: *Ti Lószhetiner szain ti Frange* 'Die Lovászhetényer sind die Franken', 'A lovászhetényiek frankok' – mondják a fekediek. Rajnai-frank tájnyelvük ezt igazolja is. – Fcs.: *Ti Fekeder szënn Stiffulder* – mondják önmagukról. 'Die Fekeder sind Stiftsfuldaer (= aus Stift Fulda), 'A fekediek stiffulderek'. Talán arra utal, hogy a fekediek a fuldai apátságból

érkeztek; illetve gúnynév, mert a németiség a sajátosan készített szalámit mondja *Stiffulder*nek. – **197. Geresdlak:** *Püspöklak* : *Lak* : n. *Lakk* [...] – *Geresd* : n. *Keres* 'Geresch' [...] – P. sz. (Püspöklakot) „a mohácsi csata előtt magyarok lakták, mit a falunak mostani nevezete »Lak« is mutatni látszik. A török elűzése után ő hitű *rácok* laktak itt, [őket követték] a német birodalomból ide behívott »Teutonok« az az »*Stiffuldere*«. – **207. Göröcsnydoboka:** *Göröcsny* : n. *Kécsine* 'Getschingen' : szh. *Garcsin* : [...] – *Doboka* : n. *Tuovoke* 'Tubaken' : szh. *Duboka* [...] – P. sz. *Rác Göröcsny* „öslakói jóformán óhitű szlávok voltak. Rác országbeliek”. „1564 körül *Gerchen* név alatt említik, s a török uralom alatt elpusztult szlávok helyére telepített rácokról nevezték el *Rách Gerchen*-nek, majd a 18. sz.-tól *Rác Göröcsny* néven szerepel. Néha *Rác Gircsiny*-nek írják.” [...] – A mai szájhagyomány úgy örítte meg, hogy a török pusztulás után Dobokán *puszta* létesült néhány házzal és harangtoronnyal. – P. sz. „Doboka népesítetett a szomszéd német ajkú falvak népéből. [...] A név szláv eredetű, ti. *Doboka* két hegy közt szorult, az éjszakai és keleti részről is mélységes völgyiséget képez, a szlávok a hegy fekvésétől adták elnevezését, *Duvokát*, azaz mélységes helyet.” – **203. Himesháza:** *Himesháza* : *Himes* : n. *Nimeshauze* 'Nimmerschhausen' : n. *Nimes* 'Nimmersch' [...] A helynév eredetéről a szabariak falucsúfolónak is beillő szójátékot találtak ki: Amikor az első német telepes megpillantotta a művelésre jónak ígérkező környéket, mohón fölkiáltott: „*Ih nim as!*” 'Ich nimm [= nehme] es!' („Birtokba veszem!” ti. a földet). – *Nimes* 'Nimmersch'. – P. sz. „Igen valószínű, hogy a plebániához *szép és tán festett* is volt – miért *czifra háznak* is neveztetett. [...] egy, a múlt század elején történt látogatás szerint *Nemesház*nak mondatott, honnét a most itt lakó németek, kik minden magyar szót elferdítenek, ma közönségesen csak *nemes hausen* vagy még rövidebben csak *Himez*-nek nevezik a szép magyar *Himesházat* [...]”. – **208. Kátoly:** *Katój* : *Kátol* : n. *Khatol* 'Katol' : szh. *Kátoly* [...] – Nh.: A község neve *Gátalj* volt, de ezt a horvátok és a németek nem tudták kiejteni, így lett Kátoly. Mások szerint a templom védőszentjétől (szh. *Kátó*) kapta a nevét. – P. sz. „nevét a *Szt. Katalinnak* szent templomától vette”. – Fcs.: Hová mész? – kérdésre a németek így válaszoltak: „*Aff Szilárd kéme Spekk széne*” ("Szilágyra megyünk szalonát pirítani"). A német tájnyelvi azonos alakú igék jelentése: pirítani, illetve énekelni. – A régi hivatalos dülőnevek szerbhorvát nyelvűek. A németiség csupán néhányat vett át; helyettük a (fuldai) tájnyelvi névváltozatokat használja. – **228. Kisbudmér:** *Kisbudmér* : n. *Klábudmēr* [...] – P. sz. „A község hajdani szerb lakóitól nyerte nevét, kik Magyarországon bevándoroltattak, és *Nagy* és *Kis Budmir* határaitban kerestek alkalmas helyet megtelepedésükre, ekkor lelkésziük így szólt híveihez *ne ká Budmir* (legyen békesség) [...] és onnan vette elnevezését. A szerbek azonban a Németországból bejött németek által kiszorítottak, s jelenleg [1865] csak németek lakják.” – **225. Kölked:** *Kőked* : *Kölked* : rc. *Kurkē* [...] – Nh. (a falunév eredetéről): [...] Amikor az ősi halásztelepülés lakói elszaporodtak, a közeli Mohácson kerestek munkát. Aki felfogadta őket, így jelezte: „*Kő ked (Köll ked)* is!” – Nh. [...] A mai művelődési ház [...] helyén régen holtág volt. A gyerekek oda jártak fürödni. A szülők féltették, gyakran keresték őket, majd így nyugtatták meg a szomszédokat: „Ott van a te *kőked (kölked)* is!”. – **211. Liptód:** *Liptód* : *Liptód* : n. *Litouv(e)* 'Litowr' : szh. *Litoba* : szh. *Liptoda* [...] – Nh.: Élt hajdan egy *Toda* nevű szerb lány, és mivel nagyon szép volt, róla nevezték el a falut: *Lipa Toda* › *Liptoda* › *Liptód*. – **202. Maráza:** *Mráza* : *Maráza* : n. *Maráze* : szh. *Maráza* [...] – A falu nevének eredetét így magyarázza a magyar néphagyomány: Egyszer szekéren utaztak. A dombos vidéken nagyon rázós volt az út. Mondogatták is: „*Ma rázza, ma rázza, ma rázza*...” Más változatban: „*Ma rázza*, holnap rázza, holnapután nem rázza.” – A német ajkúak szójátéka a község nevééről: *Maráce* – arra célozva, hogy a horvátok is a rácok (szerbek) fajtájához tartoznak. – A horvátok szerint a falu neve a *mráz* 'köd' szóból származik. – P. sz. „a község neve, miután régen horvátok lakták, valószínű a »*Mráz*« névtől, mely *deret* jelent, vette kezdetét. [...] A község völgyben fekszik, és a dérnék gyakran ki van téve”. – Fcs.: „*Vú isz Kikis, Szandeséver, / Lak un Keres lét nēt éver, / Márok isz te Szaitrégl, / Maráze isz te Tekl triver.*” 'Hol van Kékesd, Szenterszébet; / Lak és Geresd nem fekszik síkon, / Márok a disznónóvályú, / Maráza a fedő rajta.’ – **214. Máriakéménd:** *Máriakéménd* : *Kéménd* : n. *Marijakéménd* : n. *Kémént* : n. *Kéménd* 'Geimend, Keimend, Kemend' [...] – A máig élő német szájhagyomány: a mai községet 7 horvát család alapította a Horvát utca É-i kanyarodása helyén (102, 64, 99, 100. sz. nevek). Ezek rövidesen elnémetesedtek, és az 1940-es évekig kihaltak. [...] – A németiség eredetét egy elismerésként alkalmazott szólás örítte meg: n. „*Tu jiszt, 'n rihtike Stiffulde!*” 'Du bist ein richtiger Stiftsfuldaer!', 'Te egy igazi fuldai vagy!' [...] – A helynevet a német népetimológia egy remete nevéből származtatja: *Klemens* › *Kéménd*. – **223. Mohács:** *Mohács* : n. *Mohacs* n. *Mouhacs* n. *Mohács*

’Mohatsch’ : j. *Mohacs* ’Mohatsch’ : szh. *Mohacs* ’Mohač’ : szh. *Muvács* : szlk. *Mohács* ’Moháč’ : c. *Mohacs* : rc. *Mas, Masöz* [...] A *Mohács* helynevet így magyarázzák az öreg halászok: gyakran aludtak éjjel a szabadban *moha ágyon*. Így lett: *moh ágy* > *moha ágy* > *Mohás* > *Mohács*. – Fcs.: Bácsi, maga (nem) *mohácsi*? – **215. Monyoród**: *Monyoród* : n. *Munyorout* ’Munerod’ : szh. *Minyorod* [...] – P. sz. „Elejénte illyr lakosokból állott, kik Boszniából vándoroltak be, de most már felénél több német lakja. Elnevezése valószínűleg a sok mogyorótól, mely hajdan itt termett”. – Fcs.: A kétnyelvű német ajkúak, de a felvidékiek is *Nyomoródnak* mondják a falut, célozva elszigeteltségére, kis területére. – **226. Nagybudmér**: *Budmér* : n. *Krószbudmér* : szh. *Véliké Budmir* [...] – P. szerint a község „Elnevezését ős szerb lakóitól vette, kik magyarországra bevándoroltak [...] hogy többé és tovább ne költözzenek, az akkori lelkészüik [...] híveikhez akként szolt: *ne ká Budmir* (legyen békesség) és ne költözzünk beljebb az országba, és így *Nagybudmirnak* elneveztetett”. – A népi magyarázat is hasonló: „*Budet mir!*” „Legyen béke!” – mondta a szerb telepesekeket vezető pápa, amikor a falu határához értek. A néphagyomány szerint így kapta Budmér a nevét. – **220. Szajk**: *Szajk* : n. *Szajge* : n. *Szajg* : n. *Szajk* [...] – P. sz. „Hajdanában, amikor még görög egyesült hitűek lakták, *Szajkának* hívták. [...] Eme falu neve a *Szajko* madártól [származik]. [...] – A falu lakosai eredetileg g. n. e. hitűek voltak, kik földjeiket Maria Theresia idejében Bajorországból ide vándorlott Róm. Kath. hitű német ajkú [jelenlegi lakosainak] eladván, ismét Mohácsra költöztek, hol maiglan is *Szajcsáni* név alatt ismeretesek. – A községnek 2 *utcája* van, melyeket egy kis völgy egymástul elválaszt”. [...] Fcs.: A bolyiakra ezt mondják a szajkiak: *potyáner, pojáner*, a babarciaakra: *kriszknédél*, a nagynyárádi lakosokra: *hanzlere*. A szüriek ki akarták kalapálni a borotvát, a bikát meg szerették volna felhúzni a toronyba legelni. – **217. Szederkény**: *Szēdērkény* : n. *Szuergedi* ’Surgetin’... – *Nyomja* : n. *Numjo* ... – A Nyomjával egyesült Szederkény községnek 1970-ben 654 magyar, 977 német és 28 délszláv lakosa volt. – A német nyelvű lakosság a hagyomány szerint Fulda környékéről települt be. [...] – P. sz. Szederkény „népesített Nemethonból, valószínűleg Fuldából 1750 körül. [...] A vénék állítása szerint itt régen egész erdeje volt a földi *szedernek*, miért is a falu *Szederkény*”. Nyomja „lakói németek”. – **200. Szür**: *Szür* : n. *Szier* ’Sier’ [...] – P. sz. „Lakói: *Württembergből* és felső német országból jöttek. [...] Tiszta német ajkú község”. – Fcs. (névcsúfoló) a geresdlakiai szerint: *In Szie / kriht me Flie* ’In Sier kriegt man Flöhe’ / ’Szürben bolhát kap az ember’ / – Fcs.: A szüriek földhúzták kötéllel a bikát a templomtoronyra, hogy az ott kihajtott füvet lelelje; a földre terített bundákra rátoáltak a templomot, hogy télen melegebb legyen. – **193. Véménd**: *Vēmēnd* : n. *Vēmēnd* : szh. *Vimēn* : rc. *Vimēnd* [...] – Nh.: (német): Véménd egy *Véma* nevű szerb asszonyról kapta a nevét. – Fcs.: „*Ti vēmēnder szēnn Stifōler*” – így csúfolják őket (és a palotabozsokiakat) a bátaapátiai és a bátaszékiek. ’*Die Wemender sind Stiftsfuldaer*.’ – **269. Villány**: *Villány* : n. *Villand* [...] – P. sz. „Villány Koller szerint Viglám, Villa ám, Vig-ám; valószínűleg azon sok jó kedvvel Vigadók-tól, kik kivált jó bor termő években a világhírű bor Hegytől térnek vissza hajlékaikba.” [...] Fcs.: a környékbeliek szerint a villányiak nagyivók, azaz saufbrüderek. 269/126. *Siralom-vögy* : n. *Jámertál* ’Jammertal’ [...] A. sz. a nagyharsányi csata itt volt, és a sebesültek jajveszékése miatt nevezték el. Mások szerint a mohácsi csatából erre menekülő magyarokat itt kaszabolták le a törökök (BMFN. II. 41–2, 54, 111, 132–3, 157, 170, 194, 201, 212, 231, 232, 242, 261, 270–1, 282, 288, 315–6, 346, 356, 371, 388, 413, 415, 525–6, 555–6, 564, 721–2, 726–7).

Somogy megye

76. Somogydöröcske: *Döröcske* [...] – A szomszédos községekben a falu lakóit a következő mondkával csúfolják: *Hap Döröcske, hap Gadács, Van tarisznya, nincs kalács*. 76/107. *Népáncs-fa*. Erre járó német lány a gróf erdésztől „ne páncs” kiáltással próbált menekülni. – **236. Szulok**: [...] Az adatközlők szerint a községet az 1700-as években népesítették be Württembergből. Az első település helyére vonatkozóan több feltevés alakult ki. Egyesek szerint a *Lamenloch* mellett volt, mások a *Hatfa-dülöbe* teszik. A lakosság kezdetben szén- és szurokégetéssel foglalkozott. A hagyomány szerint innen kapta a *Szurok* nevet, amelyből a *Szulok* alak fejlődött ki. 236/21. *Áspén* [K. *Asperbaum*] Ds, sz. Az adatközlők szerint egy nagy rezgőnyárfáról kapta a nevét. 236/25. *Csikloh* [K. *Csikaria*] Ds, sz. A dülöben volt egy mocsaras terület, benne sok csikhal volt, erről kapta a nevét. – **65. Zics**: [...] – A szomszédos községekben a falu lakóit *kakukk évők*nek csúfolják. [...] 65/12. *Ujj utca* : *Naca pörgető* [*Szabadság u*] 1945 után építették be. Nagyon megtáncoltattak itt egy mulatság alkalmával egy Naca nevű lányt (SMFN. 226, 252, 254, 784).

Tolna megye

103. Alsónána: 103/54. *Móz* : n. *Mausz* : n. *Stószmihnet* Egykor út menti csárda. Második német elnevezése erre utal. Magyarul : „Ne taszigálj!” – **107. Bátaszék:** 107/1. *Lajvér* : n. *Lavir* [P. *Pusztá Laivér* K. Hn. *Lajvér*] Lh. P. szerint a 18. században magyar falu volt. Amikor a szomszéd rákok megtámadták, a magyarok a harc közben ezt kiáltották: „Jajvér”. A győztes rákok úgy hallották: „Lajvér”. Így keletkezett a pusztá neve. – **77. Bonyhád:** n. *Ponhat* : *Ponhart* Az alábbi gazdag népetimológiai és falucsúfoló anyag (a megye népi makrotoponimiájával és sok községének német nevével, falucsúfolójával együtt) a bonyhádi helyneveket is összegyűjtő Solymár Imre nagyobb terjedelmű, néhány részletében megjelent, zömmel azonban kéziratban levő helytörténeti munkájából való. – A község nevét legtöbbször egy *Bonyha* vagy *Bonyhárd* nevezetű vezérről eredeztetik. A magyar őslakosság egy része azt tartja, hogy volt egy *Banya* nevű csárda a mostani Béke Szálló helyén, és ebből alakult *Banya* > *Banyád* > *Bonyád* > *Bonyhád* úton. A német anyanyelvű lakosság körében az terjedt el, hogy az első betelepülők Bonn környékéről jöttek ide a pusztaságra, mezőre (Heide), a „Bonn in der Hád” szerkezetből idővel elmaradt az „in der”, és kialakult a *Bon-Hád* > *Bonyhád* név. Mások szerint az első német telepesek között volt egy Bernhard és egy Riccs nevű család. Két különböző utcában (a mai Rákóczi és Dózsa György utca) telepedtek meg. Egyikük nevéből a falu neve alakult, a másikukéból pedig egy falurésznek, Riccsnek neve. Van olyan vélemény, hogy az első bíró neve Pónhárt volt, és ebből lett a község német neve. Végül él egy olyan monda, amely szerint a török hódoltság idején élt itt egy Boniva nevű juhász, akit a német telepesek már itt találtak, és fölfogadtak tűzőrnek. Az ő neve lett azután németesen ejtve Pónhát a község neve. [...] – Fcs: A leggyakoribb német csúfnév *fallésajzë*, *falësiszër* ‘csapdásbarázda’ magyarázatát nagyon sokféleképpen lehet hallani. [...] – Gyakran mondják a bonyhádiakra, hogy *klumpások* ‘facipösök’, mert mindenki klumpában járt az utcán is, és külön klumpapiac is volt. – **84. Cikó:** *Cikó* : n. *Ciko* [...] – A község nevét azzal magyarázzák, hogy amikor a falut kezdték építeni, ökrökkel húzták ide a farönköket, és a hajtók így biztatták az ökröket: „ci-kó! ci-kó!” ‘húzd meg!’ , és ez rajta maradt a falun. – **52. Csibrák:** [...] A hagyomány szerint a falu neve a következőképpen keletkezett: Régen a grófkisasszonyok a Bozótba, a Kapos kiöntött részére jártak fürödni, és egyszer egyiket megcsípte a rák, mire fölkiáltott: „csip rák”, és így keletkezett a *Csibrák* név. – **35. Dunakömlőd:** *Kömlöd* : n. *Kimling* [...] – Népetimológia: Dunai átkelőhely volt, amelyből később kialakult a *Kemlöd*, majd a *Kömlöd* név. – **51. Dúzs:** *Duzs* : n. *Dusau* [...] A német hagyomány szerint a következőképpen keletkezett a falu neve: Amikor a svábok 1712-ben csónakkal közeledtek a falu határához, és meglátták a Kapos völgyéből a szép dombokat, egymást kérdezték, mondván: *Tu sau?* Így lett a ‘látod’ jelentésű *tu sauból* Dúzs. – **75. Györe:** *Gyüre* [...] sz. *Györe* [...] n. *Jerëvë* [...] A népetimológia a *gyűrű* szóból származtatja a község nevét. A hagyomány szerint ugyanis a Csárda-dűlőben volt a törököknek egy gyűrű alakú lovardájuk. – Fcs: Régen sok hajdinát termesztettek, és ezért a falubeliek csúfnéve *hajdénások* lett. Egy történetet is emlegetnek, amely szerint a győreiek „méguszták a hajdénát”. Valamikor ugyanis a pincékből a virágzó hajdinatáblán jöttek keresztül, és kissé ittasan elestek. A nyakukban lógó kulacs kinyílt, és folyt belőle rájuk a bor. Erre egyikük így szólt: „Usszunk, komám, má nyakig ér!” 75/47. *Högy-Petröc* : n. *Oberszpetrenc* [...] Állítólag itt rác falu volt, és a népetimológia a nevet a „pet rác” (öt rác) összetételből magyarázza. – **74. Izmény:** [...] A község eredeti helye a hagyomány szerint az Első-kisizményi és Hátsó-kisizményi dűlők helyén volt, és a török hódoltság alatt egy Izmir nevű török birtokos tiszt után kapta a nevét. – Fcs: a környező német falvak lakosai az ittenieket „*ramlapë*” ‘tejfölösceszaevő?’ , ‘tejföllopó?’ névvel csúfolták. A környező falvak bukovinai székely lakói a *Gatyafalva* nevet adták Izménynek, amely eredhet részben a község alakjáról, részben pedig a névnek a román *izmana* ‘gatyá’ szóhoz való hasonlóságából. – **53. Kurd:** n. *Kuort* [...] – A hagyomány szerint a falu Kurd basáról vagy Kur basáról kapta a nevét. [...] Mások szerint a törökök nevezték el a falubelieket kurdoknak (‘farkasoknak’), mivel erősen védték a falut. – P. szerint a falu a török időben, sőt még 1747-ben is Gardfalva volt. – Fcs: *kurdi kobakosok*. – **83. Möcsény:** 83/30. *Zsibrik* : n. *Sivrék* Lh. 1959-ig önálló község volt. [...] Nevét a németek úgy magyarázzák, hogy a falu felé vezető rossz úton elakadt szekereknek lovaiknak ezt kiabálták: „sib-curükk” (told vissza!). – **96. Mözs:** *Mözs* : *Mös* : n. *Mës* [...] P. szerint Mézpuszta; Méhészpuszta; Méz; Mezd; Mösd; Mesch; Möss; Mös – tót és német kiejtéssel; végre magyarosan Mözs. I. Béla idejében, kinek kedves helye volt Szekszárd, Mézpusztának nevezték. Mások szerint pedig az annak idején Szekszárdon székelő Mezzed basától kapta a nevét. – **71. Mucsfa:**

n. *Mucsvar* [...] Az öregek közül néhányan azt tartják, hogy a község neve a török hódoltság idejéből való, és egy török tisztnek, a falu birtokosának a neve volt. – **32. Németkér:** 32/14. n. *Vicsnár* : n. *Överkazé* [...] U. Az első név magyarázata: Régen csak egy sor ház állt itt, a szél É felől besüvített. Azt mondták: *Der Wind schnarrt!* Innen ered a név „elferdítéssel”. – **21. Pári:** n. *Pari* [C. K. P. *Pári*] [...] A hagyomány szerint egy Pári nevű grófról nevezték el a falut. – P. „A községről hagyományok szerint 1700 körül tétetik legkorábban említés, mely időben a Rákóczy forradalom alkalmával népesítették [...] németek által, kik többnyire a fekete erdő / : Schwarzwalden : / tájékáról, ’s Würtenberg és Bádénból költöztek ide.” P. „az előbb Páriban lakó Rácok [...] szétszóródtak, ’s leküzdésükben osztrák részről bizonyos Páár nevű vezér őrnagy is működött.” A falu lakóit a szomszédos községekben *pári szamarasoknak*, *klumpásoknak* csúfolják. A falut tréfásan *Párizsnak* is nevezik. – **26. Szakadát:** n. *Szaketal* [...] – Egyes adatközlők szerint a falu neve a *Zagetál* (’mondvölgy’) szóból származik, mások szerint a *Szach* családról nevezték el. [...] A falu lakóit a szomszédos községekben szakadati *nauthoknak* (’semmik’) csúfolják amiatt, hogy a szakadati nyelvjárásban ’nichts’ jelentésben a *nauth* szó használatos. – **94. Tolna:** 94/82. *Papucs-domb* : n. *Slápeperg* : n. *Slépepeg* Fr. Németek laktak itt, akik mindig papucsban jártak. Sokat veszekedtek, és így biztatták egymást: „Nor bite slápe hí hávën!” – A második német név eredetéről azt tartja a hagyomány, hogy urasági magtár volt a hegyen, és aki tehette, lopott, és feltűnés nélkül *hordta*, cipelte a terményt. 94/304. *Vesdlégatya* Partrész a Holt-Duna mellett. Amikor a halászinások a ladikkal ideértek, azaz megközelítették a zombékos partot, a mester ezt kiabálta nekik: „Vesd lë gatyal!” – **81. Váralja:** 81/37. *Harangos-kút* Kút volt az ingoványban. Az 1800-as években a négyökrös szekér elsüllyedt az ingoványban, és akkor keletkezett a kút. Az ökrök nyakában harang volt, innen kapta a nevét. – **104. Várdomb:** *Várdomb* : n. *Vartom* [...] A hagyomány szerint a falu arra a magaslatra, dombra települt, amelyen a római uralom idején erődítmény, vár állott. Innen ered a falu neve. – **28. Vársád:** n. *Varsád* [C. K. P. *Varsád*] [...] Népi magyarázat szerint a falu neve a *War Schad* (’kár volt’) kifejezésből származik. Egyesek szerint ez azzal kapcsolatos, hogy valamikor régen a vársádiak Kölesden túl tartózkodtak, és arról értesültek, hogy falujukat ellenség pusztítja. A sietve érkezők azonban senkit sem találtak, és akkor hangzott el: *War Schad*. Mások szerint az elsőként ide települők fakadtak ki így, amikor a vizes, ingoványos talajt meglátták. P. „A helység telepítettett 1700 elején. A lakosok nagyobb része Hessen Darmstadtból és némelyek a Pfalzi és Frankoniai kerületből jöttek.” A falu tréfásan *Vársónak* is nevezik a szomszédos községekben (TMFN. 126, 143, 149, 177, 188, 258, 261, 264, 323, 337–8, 341, 342, 348–9, 376, 380, 383, 435–6, 442, 449, 489, 491, 504).

Attól függően, hogy az egyes megyék mely területére milyen számban települt be német lakosság, a hely- és helységnév-magyarázó mondák előfordulása természetesen eltér. Erről azt állapíthatjuk meg, hogy Baranya és Tolna névanyagában sok példa fordul elő, Somogyban viszont a nyolc, német bevándorlók alapította település közül három anyagához mindössze öt névmagyarázat kapcsolódik. Figyelmet érdemelhet azonban az a tény, hogy a Fulda vidékéről származó német falvak szinte mindegyikének földrajzi neveiben találunk hely- és helységnév-magyarázó mondákat. Úgy vélem, ez is összefügghet azzal, ami a származástudat, népszokások, hiedelmek példaanyagának elemzéséből kitűnt, hogy a Fulda vidékéről települt lakosságra jellemző a múltjához való ragaszkodás, a hagyományőrzés.

Az egyes helynévkötetek áttekintésekor föltűnt, hogy a népetimológiával keletkezett népi névmagyarázatok mellett bizonyos helyi közösségeket a környékbeliek gyakran tréfás, évődő *falucsúfolóval* illetnek. Mivel nemegyszer egyes helységek névmagyarázata és a falucsúfolója között összefüggés látszik, ezért az utóbbiak közül néhányat fölvettem anyagomba. Ezenkívül úgy tűnt, hogy a német gyökerű településekhez általában gyakrabban kapcsolódnak évődő, gúnyolódó mondókák. Ezért arra gondoltam, hogy legalább egy megye falucsúfolóinak száma és részben a tartalma alapján megvizsgálom: van-e ebben különbség a német telepítésű és a magyar helységek között. Figyelembe véve a három dél-dunántúli megye német gyökerű falvainak és városainak a számát és a hozzájuk kapcsolódó falucsúfolókat, választásom Tolna megyére esett, és ennek egy-két sajátját röviden az alábbiakban foglalom össze.

Tolnában 108 község és város van, ebből – a magyar elnevezések mellett – 55-ben találunk német földrajzi neveket is, 53 helységben pedig csak magyar nyelvű névadatok fordulnak elő. Az utóbbiak közül 26-hoz kapcsolódik élcelődő, csipkelődő megjegyzés, ez tehát azt jelenti, hogy a megyében majdnem minden második helységre (azok 49,05%-ára) egy-egy falucsúfoló esik. Így például

a következő falvakban van erre példa: **48. Gyulaj:** [...] Fcs: *gyulaji varashasuak* ('sebes hasúak'), mert itt mindig sok volt a seregély, fölmásztak a fára kiszedni fészüket, s *varas* ('sebes') lett a gyulajiak hasa. **97. Sióagárd:** [...] Fcs: A falun kívül az agárdiakat *paprikásoknak* nevezik. Valamikor a fél országot bejárták törött paprikát árulva. A falu a környékbeliek nyelvén: *Szentagárd*. Ez az itt lakók múltbeli feltűnő jámborságára utal. **44. Szakcs:** [...] Fcs: *szakcsi tökmagosok*, mert szeretik a tökmagot, kihimezve dísztárgyként használták (TMFN. 237, 249, 453). A német gyökerű településeken viszont összesen 37 falucsúfolót jegyeztek föl, és ezek a lehetséges előfordulásoknak nagyjából a kétharmadát (67,27%-át) teszik ki. Erre például a következő helységek földrajzi neveiben találunk adatokat: **24. Gyöng:** [...] Fcs: Gyönggel kapcsolatban a *jinger Muvl* ('gyönki falat') falucsúfolót szokták emlegetni, mert az anekdota szerint egy gyönki gazda, aki a szekerén reggelizett, leejtett egy darabot a kerék alá, és a kocsis felborult. **61. Kéty:** [...] Fcs: *ulacs, uláke, ulácsihe, kétyer ulacs*. Valamennyi a bugylibicskára utal. Olyan történetek is élnek róluk, hogy agyonverték a zsebórárt, és a szecskavágóval akartak egeret fogni. **23. Szárazd:** [...] Fcs: A falu lakóit a szomszédos községekben *Zwiebelhengst* ('hagymacsödör')-nek csúfolják, mert sokan termelik az ízletes lilahagymát (TMFN. 134, 136, 298).

Úgy gondolom, hogy a falucsúfolók keletkezésében általában nem a szomszédos falvak, városok lakóinak kigúnyolása, pellengérré állítása játszik közre, hanem ebben sokkal inkább a nép humora, tréfálkozó kedve mutatkozik meg. Néhány esetben azonban kétségtelen, hogy a német közösségek egy része bántóan, lenézően ítéli meg egy másik német telepítésű község vagy város lakóit, az viszont nem jellemző rájuk, hogy más nemzetiségeket durván, nagyon sértő falucsúfolóval gúnyolnák ki (vö. erre Josef Schwing 2011: XVIII; Gerstner 2012: 258).

A hely- és helységnév-magyarzatok problematikája, amint azt ennek az alfejezetnek a bevezetésében röviden összefoglaltam, igen bonyolult, szerteágazó. Mivel Baranya, Somogy és Tolna megyei földrajzinév-kiadványokból az általam gyűjtött és a fentiekben bemutatott hely- és helységnév-magyarzatok rendkívül nagy számban fordulnak elő, és tartalmilag is igen sokszínűek, ezért nem vállalkoztam elemzésükre, csoportokba való besorolásukra. Ez ugyanis külön, részletes vizsgálatot igényelne. Úgy gondolom, hogy a fentiekben bemutatott példaanyagra is érvényes mindaz, amit Rónai Béla az általa vizsgált földrajzi nevekről, azok elemzésének tanulságairól és felhasználhatóságáról ekként fogalmazott meg: „Láthatjuk, hogy nemcsak egy-egy szembeötlő természeti képződmény, jellegzetes emberi alkotás, egy-egy megrázó történelmi esemény emléke ad indítást a nép képzeletének, hanem egy-egy furcsa falu- vagy dűlőnév is színes, romantikus, nemegyszer mesébe hajló történet alkotására készíti. Ezek az eredetmondákhoz sorolható történetek fontos szerepet töltenek be: a nép általuk veszi birtokba hazáját, szülőföldjét. Ezért nem szabad a népetimológia alkotta földrajzi neveinket csak a tudomány, a névtudomány mérlegén megmérni; a néveredet mondáihoz pedig nem szabad csak a hivatásos irodalom mércéjével közeledni, mert se nem több, se nem kevesebb ez, mint a tudós etimológia vagy a költészet, hanem más, olyan kulturális érték, amely az iskolai oktatásba bevonva, a honismereti mozgalomban megőrizve és továbbadva; a tudományos ismeretterjesztésben a helyére téve, föltétlenül segít eligazodni szűkebb környezetünkben, lakóhelyünket otthonunkká téve, mindig erősebb, eltérhetetlenebb szálakkal kapcsolva bennünket a számunkra érthető vagy érthetőbb nevekkel, földrajzi nevekkel egy tájhoz, a szülőföldhöz, hazánkhoz” (1982: 17–8).

Szabó József

ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem

* A szakirodalmat és az I–IV. rész összefoglalóját l. Magyar Nyelvőr 2013/2.